

Россия Федерациязының чырыдышкын яамызы
 Тыва Республиканың өөредилге яамызы
 Чөөн-Хемчик кожуунунң өөредилге эргелели
 Тус чернин бюджеттиг ниити билигниц өөредилге чери
 Чыргакы ортумак школазы

ШМК-нын хуралынга көргөн. Протокол № <u>1</u> <u>Олга</u> /Сат 3.Э/ « <u>29</u> » <u>август</u> 2023г	Директорнун өөредилге талазы-биле оралакчызы чөпшээрэн. <u>Олга</u> /Донгак О.М/ « <u>29</u> » <u>август</u> 2023г	Школа директорунун чөпшээрэн. <u>Олга</u> /Сат « <u>31</u> » <u>август</u> 2023г
---	--	---

9-ку класстың

тыва дыл эртеминиң

ажылчын программазы.

(ФКӨС, долу эвес ортумак школа)

Тыва дыл болгаш чогаал башкызы

Хен-оол Оксана Баламовна

2023-2024 өөредилге чылы

Чыргакы, 2023ч

**Кол ниити өөредилгениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге
ажылчын өөредилге программасы(9 КЛАСС)**

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

9 класстың “Кол ниити өөредилгениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге ажылчын өөредилге программасын” Федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделеринге дүүштүр тургускан болгаш Федералдыг ажылчын программага (авторлары: Доржу К.Б, Сарыглар Ч.А., 2023ч) дүүштүр кылып тургускан.

ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ НИИТИ

ТАЙЫЛБЫРЫ

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарыңга таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаларның дылы, официалдыг херектер эмгелээринин, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөредилгениң, культураның дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрээн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандырат; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шиңгээдип алырыңга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээринин дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программасы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартыңга дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүн ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медреселдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрээн дылыңга хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрээн дылыңга өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрээн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырыңга улуг ужур-дузалыг.

Программаны тургузарыңга үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазазы:**

– 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);

- 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;
- Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)
- «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-I, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ СОЛУГАЗЫ:

Кол ниити өөредилгениң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр «Төрээн (тыва) дыл» эртемниң утказын шиңгээдири; баш бурунгаар планнаттыг бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзаажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

ПРОГРАММАНЫҢ КОЛ УТКАЛЫГ ШУГУМНАРЫ

Программада өөреникчилерниң коммуникативтиг, дыл (дыл эртемниң), культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг **үш уткалыг шугумну** айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы.

Бирги уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы» деп бөлүктө кирип турар «Чугаа болгаш чугаалажып харылзаажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерде илереттинген.

Ийиги уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш ооң кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Дыл дугайында эртемниң кезектери» деп бөлүктөр кирип турар.

Үшкү уткалыг шугумда төрээн дылдың тыва чоннун төөгүзү болгаш уран чүүлү-биле, чоннун материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы-биле база Россияның өске чоннарының дыл болгаш культура талазы-биле сырый харылзаалыгын көргүскен, тыва дылдың өске кезектери-биле чергелештир өөредир «Дыл болгаш культура» деп кезээ кирген. Ону тыва дылдың шупту кезектери-биле чергелештир кириштирип өөредир.

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

2023-2024 өөредилге планында «Төрээн (тыва) дыл» эртемни өөредиринге 9-ку класска неделяда 2 шак (чылда 68 шак) көрдүнген.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ УТКАЗЫ (9 КЛАСС)

Тыва дылдың чоннун культура болгаш төөгүзү-биле харылзаалыгы.
 Дылдың ниитилел амыдыралыга ужур-утказы болгаш хүлээлгелери.
 Петроглифтер, иероглифтер дугайында.
 Түрктөргө орхон-енисей бижиктериниң дугайында.
 Төвүт болгаш эрги моол бижиктер болгаш тыва дыл.
 Тыва дылдың шинчилекчилери.

Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл (ном, нейтралдыг, чугаа), литературлуг эвес дыл (девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа болгаш ооң аяны, жаргоннар).

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында.

Дорт чугаа. Дорт чугаалыг домакта авторнуң сөстери болгаш бижик демдектери.

Доора чугаа.

Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери.

Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.

Синтаксис.

Синтаксистиг харылзаалар, оларның хевирлери.

Синтаксистиг кезиктериниң дугайында билиг.

Нарын домактарның кезектериниң аразында синтаксистиг харылзаалар илередир аргалар дугайында ниити билиг.

Нарын домак дугайында билиг.

Нарын домактарның бөлүктери: чагырышпаан, чагырышкан.

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.

Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң каттыжар аргалары.

Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг.

Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак, оларның холбажыр аргалары.

Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: үениң, тодарадылганың, немелдениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери. Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарын синтаксистиг конструкция дугайында билиг. Оларның кезектериниң аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери.

Нарын синтаксистиг конструкцияның сайгарылгазы.

Пунктуация дугайында билиг.

Бижик демдектери болгаш оларның ужур-утказы.

Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарынга бижик демдектери.

Нарынчылтынган домактарга бижик демдектери.

Нарын домактарга бижик демдектери.

Дорт чугаалыг болгаш цитаталыг домактарга, диалогтук сөзүглелге бижик демдектери.

Сөзүглел дугайында билиг, ооң кол демдектери.

Сөзүглелдин темазы, кол бодалы.

Сөзүглелдин уткалыг кезектери (микротема).

Абзац дугайында билиг.

Сөзүглелде домактарның харылзаалы.

Сөзүглелдин кезектериниң аразында харылзаалы.

Сөзүглелдернин янзылары. Тоожуушкун, Чурумал. Угаап боданыышкын.

Сөзүглелдин планы. Тезис.

Сөзүглелди допчулай бижири (конспект).

Сөзүглелдин лексиктиг сайгарылгазы.

Сөзүглелдин уран-чечени.

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери: ном болгаш чугаа стили.

Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар.

Чугаа стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразы.

Бөдүүн чугаа стили.

Аас чугааның кол жанрлары: кандыг-бир чүве дугайында чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары.

Ном стили, ооң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек стильдери.

Эртем стилиниң жанрлары (үнөнел, аннотация, илеткел, статья, рецензия).

Публицистика стилинің жанрлары (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...).

Албан-херек стилинің жанрлары (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...).

Чечен чогаал стили, ооң жанрларының дыл талазы-биле онзагайлары.

ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЭЛДЕР

Бот-тускайлаң түннелдерге уругларның бот-башкартынып (боттуг туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнелээри), чүге өөренип турарының утказын (өөредилге ажыл-чорудулгазынга болгаш сонuurгалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль-этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүнге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр, үнелээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны тодаргайлаарга, мындыг:

- россияжи хамааты демнежилге деп билигнің утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунуң мурнунга харысалгалыг болурун угаап билири;

- бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижиге төрөлгөтөнниң культурулуг өнчүзүнүн үндезиннерин билири;

- төрөөн тыва дылынга чүве билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонuurгалдыг болуру; өөреникчилерниң боттарының сонuurгалының болгаш билииниң деңнелиниң аайы-биле келир үеде мергежилдин медреселдиг шилип алырынга белен болуру;

- кижиниң болгаш ниитилелдин амыдыралынга өг-бүлениң ужур-дузазын медресеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттуг туружун хүндүлээри;

- назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажыл-херээнге болгаш хөй-ниити ажылынга киржири; төрөөн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажылдарны чорударынга киржири;

- тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөренилгеге болгаш күш-ажылга харысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин шингээдири;

- Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-медреселин сайзырадыры, чараш чүүлдү шингээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштиги делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

- экологтуг культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдушту шинчилээри, көдээ ажыл-агыйны билири, бойдушту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдушту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түннелдерге өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр шингээди алганы билиглер болгаш өөренилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкаар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажылдаар), *харылзажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажылдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап шингээдири* (ниити өөредиглиг, ооң иштинде сайгарар, деңнээр, түңнээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөренилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- амгы үеде болгаш планнап турары өөренилгениң түннелдерин сайгарар;

- чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түңнелди баш бурунгаар даап бодаар;
- бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларынга үндезилээн ажыл-чорудулганын сорулгазын салыр;
- ажыл-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажылдарны тургузуп билир;
- сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир ажылдары күүседир, оларны канчаар күүседириниң оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;
- өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандыраы-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;
- сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;
- чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;
- сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;
- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаар болгаш эде тургузар;
- удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээриниң негелделерин кады тодарадыр;
- ажыл-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажыл-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;
- чедип алган түңнелдериниң болгаш кылган ажылдың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүнде улам эки чедиишкинниг болурунун аргаларын сүмелээр;
- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.
- өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажылдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билир;
- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдин негелделерин хостуг ажыглаар;
- ажыл-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;
- бодунуң чедиишкинниг азы чедиишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедиишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаш угаап шиңгээдир ажыл-чорудулгага тургузар;
- сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;
- бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттырган түңнелдер-биле дүүштүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдырган негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;
- бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскертип билир;
- бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шиитпир хүлээп алырының болгаш өөредиглиг база угаап шиңгээдир ажыл-чорудулганың меделердиг шилилгезин боттандыраының үндезиннерин шиңгээдип алыр.

Өөредилгениң угаап шиңгээдириниңбүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чүвелерни болгаш болуушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-биле бөлүктээр, деңнээр, түңнээр; ийи азы оон-даа хөй чүвелерниң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;

– чүвелерни болгаш болуушкуннарны бир-ле дөмейлешкек демдээниң аайы-биле деңневишаан, угаап боданышкынын илередир;

– сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар;

– сөзүглелден хереглеттинип турар (сорулгазының аайы-биле) медээни тывар;

– сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долузу-биле билип турар, сөзүглелдин тургузуун билир;

– сөзүглелде чуруп көргүскөн болуушкуннарның, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;

– сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;

– сөзүглелдин утказын болгаш хевирин сайгарылгалыг түңнээр;

– бойдуска хамаарылгазын чогаадыгларга илередир;

– чугула херек сөстөрни тодарадыр;

– электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаш тайылбырлыг номнарны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларның чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;

– өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, таблицалар болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир;

– словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни иденкейлиг ажыглаарының культуразын шиңгээдип алыр сонuurгалын сайзырадыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, оон туружун хүлээп ап шыдаар;

– бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;

– дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;

– бөлүккө өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);

– бөлүктүң мурнунга салдынган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дугуржуп ап шыдаар;

– бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;

–чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;

– чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележиپ шиитпирни үндүрер;

– өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри-биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– эш-өөрү азы башкызы-биле демнежиپ ажыл-чорудулганы организастан билир; боду чааскаан болгаш бөлүк иштинге ажылдаар;

- маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, туружун бадыткаар;
- харылзажылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередип, ажыл-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры-биле янзы-бүрү дыл аргаларын меделердиг ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай түннелдер. 9 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- тыва дылдың ужур-дузазын болгаш хүлээлгелерин тодарадыр;
- петроглифтер, иероглифтер, түрктерниң орхон-енисей бижиктерин болгаш руниктиг бижикти, төвүт болгаш эрги моол бижиктерни ылгап билир;
- чоннуң амыдыралын, үндезин культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын илереткен сөстөрниң сөзүглелде кирген утказын барымдаалап, словарьлар дузазы-биле тодарадыр;

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

- Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында.
- Дорт чугаа. Дорт чугаалыг домакта авторнуң сөстери болгаш бижик демдектери.
- Доора чугаа.
- Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери.
- Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.

Синтаксис.

- Синтаксистиг харылзаалар, оларның хевирлери.
- Синтаксистиг кезиктериниң дугайында билиг.
- Нарын домактарның кезектериниң аразында синтаксистиг харылзаалар илередир аргалар дугайында ниити билиг.
- Нарын домак дугайында билиг.
- Нарын домактарның бөлүктери: чагырышпаан, чагырышкан.
- Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.
- Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң каттыжар аргалары.
- Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.
- Чагырышкан нарын домак дугайында билиг.
- Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак, оларның холбажыр аргалары.
- Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: үениң, тодарадылганың, немелдениң, даар байдалдың, чөрүлдээнин, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери. Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.
- Нарын синтаксистиг конструкция дугайында билиг. Оларның кезектериниң аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери.
- Нарын синтаксистиг конструкцияның сайгарылгазы.
- Пунктуация дугайында билиг.
- Бижик демдектери болгаш оларның ужур-утказы.
- Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарынга бижик демдектери.
- Нарынчылттынган домактарга бижик демдектери.
- Нарын домактарга бижик демдектери.
- Дорт чугаалыг болгаш цитаталыг домактарга, диалогтук сөзүглелге бижик демдектери.

Сөзүглел

- сөзүглелдин тема, кол бодал, тургузуг болгаш янзыларының (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) аайы-биле сайгарар;
- сөзүглелди уткалыг кезектерге чарар (утказы, кол бодал);

- план (бөдүүн, нарын, тезистиг), конспект, аннотацияны бижип тургузар;
- хевир, стиль, жанр талазы-биле ылгалдыг сөзүглелдерни уткалыг, дараалашкак, харылзаалыг, темага дүгжүп турар кылдыр тургузар;
- бижимел чугааны үнелеп, эде тургузуп шыдаар; бодунуң тургускан сөзүглелдерин сөзүглелдин тургузуунга хамаарышкан негелделер ёзугаар тургузар болгаш хоюглаар;
- сөзүглелдин уткалыг кезектерин (микротемазын) ылгаар;

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери

- чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал стильдеринин сөзүглелдеринин онзагайларын ылгаар;
- чугаа стилинин хевирлеринин (чугаалажыры, маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлээри-биле дискуссияга киржири, чугаалаары, амы-хууда чагаалар) болгаш чечен чогаалдың дылын ылгаар болгаш онзагайларын тодарадыр;
- сөзүглелдин кайы стильге (ном, чугаа) хамааржырын айтыр;
- аңгы-аңгы стиль, жанр, чугааның кайы-бир хевиринге сөзүглелдерни тургузар: тезис, үнелел, улус мурнунга чүве чугаалаары, илеткел, чагаа, шынзылга, билдириишкин, резюме, кандыг-бир чүвениң тайылбырынга киржири, интервью, орук демдеглелдери, солунга статья дээш о.ө.;
- бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында хажыттынган чугаа нормаларын эскерип, аңаа үнелелди бээр, улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле улус мурнунга чүве чугаалаар.

Тыва дыл. 9 класс (68 ш)

Катаптаашкын – 5 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажилдар (хыналда ажил, эдертиг, чогаадыг, словарьлыг диктант, төлевилел дээш о.ө.) – 15 шак.

Теория болгаш практика – 48 шак.

Ажыглаар өөредилге ному: 6-7 кл

1. «Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу.2001ч.

2. «Тыва дыл. 8-9 класс». Авторлары: М.Д. Биче-оол, Д.А. Монгуш, М.В. Бавуу-Сюрюн, А.К. Ойдан-оол. 2006ч.

3. «Тыва дыл. 8 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2023ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

4. «Тыва дыл. 9 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2023ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

Дылдың кезектери	№	Программа аайы-биле темалар 1-ги улдуң	Шак тар саны	Ай,хүннери	
				План езугаар	Херек кырында
	1.	8класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын	1ш	04.09	
I-ги кезек Дыл дугайында ниити билиглер	2	Тыва дылдың чоннуң культуразы болгаш төөгүзү-биле харылзаалы	1ш	06.09	
	3	Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказы болгаш хүлээлгелери.	1ш	09.09	
	4	Бижиктиң баштайгы хевирлери.Орхон-Енисей бижиктери.	1ш	13.09	
	5	Төвүт болгаш эрги моол бижиктер, оларның тыва дыл –биле холбаалы.	1ш	16.09	
	6	Тыва дылдың баштайгы шинчээчилери.Тыва дылдың шинчилекчилери.	1ш	20.09	
	7	Тыва дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери.Литературлуг дыл. Литературлуг эвес дыл.	1ш	23.09	
	8	Тыва дыл-социал четкилерде. Дыл дугайында катаптаашкын.	1ш	27.09	
Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар	9	Эдертиг.	1ш	30.09	
	10	Эдертигниң сайгарылгазы. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар.	1ш	04.10	
	9	Дорт чугаа болгаш авторнуң сөстери.Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектери.	1ш	07.10	
	10	Доора чугаа. Доора чугаалыг домактарга бижик демдектери.	1ш	11.10	
	11	Цитата, аңаа бижик демдектери.	1ш	14.10	
	12	Дорт чугаалыг домактар болгаш цитаталарның сөзүглелдер тургузарынга ужур-дузазы.	1ш	18.10	
	13	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларга катаптаашкын	1ш	21.10	
	14	Хыналда диктант	1ш	25.10	

Синтаксис болгаш пунктуация	15	Частырыглар-биле ажыл.Ниити катаптаашкын	1ш	25.10	
		2-ги улдуң			
	16	Нарын домактар дугайында билиг.Нарын домактың бөдүүн домактан ылгалы.	1ш	08.11	
	17	Нарын домактарның бөлүктери.	1ш	10.11	
	18	Нарын домактың кезектериниң аразында холбажыр аргалары.	1ш	15.11	
Чагырышпаан нарын домак	19	Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.Чагырышпаан нарын домактарның кезектериниң холбажыр аргалары.	1ш	18.11	
	20	Үн аяны болгаш каттыштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар.	1ш	22.11	
	21	Удурланыштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар.	1ш	25.11	
	22	Аңгылаштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар.	1ш	29.11	
	23	Чагырышпаан нарын домактарның синтаксистиг сайгарылгазы.	1ш	02.12	
	24	Чагырышпаан нарын домактарга катаптаашкын.	1ш	06.12	
	25	Эдертиг.	1ш	09.12	
	26	Эдертигниң сайгарылгазы.	4ш	13.12	
Чагырышкан нарын домак	27	Чагырышкан нарын домак дугайында билиг.Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактың туружу.	1ш	16.12	
	28	Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домактарның холбажыр аргалары.	1ш	20.12	
	29	Үениң тайылбыр домаа. Үениң тайылбыр домааның кол домакка каттыжар аргалары.	1ш	23.12	
	30	Хыналда диктант	1ш	27.12	
	31	Частырыглар-биле ажыл. Ниити катаптаашкын	1ш	30.12	
		3-кү улдуң			
	32	Немелдениң тайылбыр домаа.		10.01	
	33	Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери.	1ш	13.01	
	34	Тодарадылганың тайылбыр домаа.	1ш	17.01	
	35	Даар байдалдың тайылбыр домаа.	1ш	20.01	
	36	Чөрүлдээниң тайылбыр домаа.	1ш	24.01	
	37	Сорулганың тайылбыр домаа.	1ш	27.01	
	38	Чылдагааның тайылбыр домаа.	1ш	31.01	
	39	Деңнелгениң тайылбыр домаа.	1ш	03.02	
	40	Туруштуң тайылбыр домаа	1ш	07.02	
	41	Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа.	1ш	10.02	

	42	Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.	1ш	14.02	
	43	Чагырышкан нарын домакка катаптаашкын.Морфолог-синтаксистиг сайгарылгалар.	1ш	17.02	
	44	Хөй кезектерлиг чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактар.	1ш	21.02	
	45	Нарын синтаксистиг конструкциялар.	1ш	24.02	
	46	Нарын домактарга бижик демдектери.	1ш	28.02	
	47	Синтаксис болгаш пунктуацияга катаптаашкын. Нарын домактарның синтаксистиг сайгарылгазы.	1ш	02.03	
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы.	48	Сөзүглел дугайында билиг,ооң кол демдектери. Сөзүглелдин темазы, кол бодалы.	1ш	06.03	
	49	Сөзүглелдин уткалыг кезектери (микро тема). Сөзүглелдин кезектериниң аразында харылзалыы.	1ш	09.03	
	48	Абзац дугайында билиг	1ш	13.03	
	49	Сөзүглелдин планы.Тезис.Аннотация.Конспект. Сөзүглел-биле ажылдың хевирлери.	1ш	16.03	
	50	Хыналда диктант	1ш	20.03	
	51	Частырыглар-биле ажыл.Нарынчыттыңан домактарга ниити катаптаашкын, түңнел синтаксистиг сайгарылга.	1ш	23.03	
		4-кү улдуң			
Стилистика болгаш чугаа культуразы	52	Стилистика дугайында билиг.	1ш	06.04	
	53	Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр,хевирлер,домактар.	1ш	10.04	
	54	Ном стили,ооң янзылары.Эртем стилиниң жанрлары.	1ш	13.04	
	55	Албан-херек стилиниң жанрлары.Билдириишкин.Резюме.Хол үжүү.Шынзылга.	1ш	17.04	
	56	Публицистика стилиниң жанрлары. Солунга статья. Интервью.Репортаж.Орук демдеглелдери.	1ш	20.04	
	57	Чугаа стилиниң жанрлары.	1ш	24.04	
	58	Чечен чогаал стили.Чечен чогаал дылы болгаш ооң онзагайы.	1ш	27.04	
Синонимика-стилистиканың кол өзү.	59	Лексиканың стиль синонимнери.	1ш	04.05	
	60	Грамматиканың стиль синонимнери.	1ш	08.05	
	61	Диалог,монолог,полилог.	1ш		
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы.	62	Литературлуг дыл болгаш ооң нормаларының дугайында билиг.		11.05	
	63	Фонетика болгаш орфоэпия талазы-биле нормалар.Лексика талазы-биле нормалар.	1ш	15.05	
	64	Грамматиктиг нормалар.Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар.	1ш	18.05	
	65	Хыналда диктант.	1ш	22.05	
	66	Частырыглар-биле ажыл.	1ш	25.05	
5-9 класстарга	67	Фонетика.Лексика.	1ш	29.05	

өөрөнгөн чүүлдөринге катаптаашкын					
	68	Синтаксис.	1ш	30.05	